



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de - 19de eeuw)

Van de Voorde, I.

Citation

Van de Voorde, I. (2022, April 19). *Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis: bouwstenen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands (16de - 19de eeuw)*. LOT dissertation series. Amsterdam, LOT. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3284980>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3284980>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 1 – Inleiding

In dit proefschrift wordt historische pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied onderzocht. Pluricentriciteit houdt in dat eenzelfde taal meerdere centra heeft van waaruit normen zich verspreiden. Die normatieve centra vallen vaak samen met natie-staten, zodat elk centrum geassocieerd wordt met een nationale variëteit. In de Nederlandse taalkunde bestaat tegenwoordig consensus dat het Nederlands een pluricentrische taal is, met nationale variëteiten in Nederland, België en Suriname. In het Nederlandse taalgebied vinden we een centrum in de Noordelijke Nederlanden (de Randstad) en de Zuidelijke Nederlanden (Brabant). De huidige situatie van pluricentriciteit impliceert dat we Nederlands-Nederlandse en Belgisch-Nederlandse normen onderscheiden, o.a. op het gebied van uitspraak en lexicon. Volgens de traditionele visie op de geschiedenis van het Nederlands is deze situatie van pluricentriciteit terug te voeren naar de 20^{ste} eeuw, waardoor het een relatief recent fenomeen is. Zoals we hieronder nog zullen zien, zijn er echter aanwijzingen om pluricentriciteit vroeger in de tijd te situeren. Dat is ook de aanleiding geweest om pluricentriciteit voor het Nederlands met deze studie in een breder historisch perspectief te plaatsen.

1 Context van het onderzoek

Wat traditionele taalgeschiedenissen doorgaans gemeen hebben is de focus op standaardisatie (Rutten, Vosters & Vandenbussche, 2014, pp. 1-2). Dat is voor de geschiedenis van het Nederlands niet anders. Over het algemeen wordt de ontwikkeling van het Standaardnederlands rechtlijnig voorgesteld: van dialectdiversiteit in de middeleeuwen naar een uniforme geschreven standaardtaal in de 19^{de} eeuw (Rutten, 2008b, p. 35; Van der Wal, 2006, p. 6). De geschiedenis van het Nederlands wordt dan gekenmerkt door wat Watts (2012, pp. 585-586) treffend de *funnel view* noemt.¹ In deze visie leveren verschillende dialecten input voor de standaardtaal, maar “it displays a disregard for the historical trajectories of these varieties when a certain period of time is reached” (Watts, 2012, p. 586). Zeker vanaf de 17^{de} eeuw ligt de nadruk in de taalgeschiedenissen op de ontwikkeling van de Nederlandse standaardtaal op basis van het Hollandse dialect. In de 17^{de}

¹ Zie voor het idee van de *funnel view* ook Milroy (1994).

2 Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

eeuw was Holland immers het economische, culturele, en ook taalkundige centrum van de Lage Landen. Brabant in het Zuiden vervulde deze functie in de 16^{de} eeuw (cf. Hoofdstuk 2). Deze opeenvolging van centra zullen we in het vervolg van dit proefschrift *consecutieve monocentriciteit* noemen.

Wanneer traditionele overzichtswerken de 17^{de} eeuw bereiken, wordt de geschiedenis van het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands dan ook meestal apart behandeld. Het standaardisatieproces dat zich voornamelijk vanaf de 17^{de} eeuw in het Noorden afspeelde staat daarbij tegenover afgebroken standaardisatie in het Zuiden in de 17^{de} en 18^{de} eeuw (cf. Hoofdstuk 2). In de traditionele taalgeschiedschrijving heerst dan ook het idee van een monocentrische standaardisatie. Indien men uitgaat van een afgebroken of gestagneerde standaardisatie in het Zuiden, was er gedurende een lange periode namelijk slechts één taalkundig centrum, dat zich in het Noorden bevond. In de late 19^{de} eeuw zocht het Zuiden aansluiting bij de Noordelijke standaardtaal. Pas toen deze standaardtaal in het Zuiden autonome ontwikkelingen onderging in de 20^{ste} eeuw, was er sprake van een tweede centrum en ontstond de situatie van pluricentriciteit (cf. Hoofdstuk 3). Zeker gedurende het voorbije decennium is er echter veel empirisch onderzoek verricht naar de Zuidelijke Nederlanden in de 18^{de} en vroege 19^{de} eeuw (o.a. Rutten, 2011; Rutten & Vosters, 2010b; Rutten & Vosters, 2011; Rutten & Vosters, 2013; Vosters, 2011; Vosters, Rutten & Vandenbussche, 2012; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012). Zowel op het gebied van taalnormen als taalgebruik konden hierdoor enkele traditionele opvattingen genuanceerd en/of bijgesteld worden. Een van de vaststellingen was dat er in de tweede helft van de 18^{de} eeuw een coherente normatieve traditie bestond in het Zuiden. Minimale spellingverschillen tussen het Noorden en het Zuiden lagen aan de basis van een eigen Zuidelijke traditie en identiteit (cf. Hoofdstuk 3). Deze ontwikkelingen in het Zuiden in de tweede helft van de 18^{de} eeuw en het begin van de 19^{de} eeuw geven geen blijk van een afgebroken standaardisatie, en doen eveneens het idee van een monocentrische standaardisatie in het Noorden wankelen. De eigen Zuidelijke traditie in de 18^{de} eeuw suggereert net dat er nog een tweede centrum was. Naar dit mogelijke tweede taalkundige centrum in de 18^{de} eeuw is nog verder onderzoek nodig. Het is met andere woorden noodzakelijk om pluricentriciteit in een historisch perspectief te plaatsen en zo de bruikbaarheid van het concept in de Nederlandse taalgeschiedenis te beoordelen. Dat is dan ook de hoofddoelstelling van dit proefschrift. Tot nu

toe werd het ontstaan en de evolutie van pluricentriciteit in het Nederlandse taalgebied nog niet eerder onderzocht, waardoor het grotendeels nog onbekend terrein is.

2 Opzet en onderzoeksvragen

In de vorige paragraaf haalden we reeds aan dat consecutieve monocentriciteit de dominante visie is in traditionele taalgeschiedenissen, en dat de geschiedenis van het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands vaak apart voorgesteld wordt. Voortbouwend op eerder onderzoek waarin aandacht besteed werd aan Noord-Zuiddynamieken in de Lage Landen (o.a. Rutten, Vosters & Van der Wal, 2015; Vosters, Rutten & Van der Wal, 2010; Vosters, Rutten, Van der Wal & Vandenbussche, 2012), willen we met dit proefschrift evenwel de basis leggen voor een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. In een geïntegreerde geschiedenis verschuift de focus van één bepaalde regio naar meerdere regio's, en wordt de interactie tussen die regio's voorop geplaatst. Bovendien is een dergelijke geschiedenis gericht op variatie in het hele Nederlandse taalgebied, met evenveel aandacht voor het Noordelijke en Zuidelijke Nederlands.

De vraag is welke rol pluricentriciteit speelt in een geïntegreerde geschiedenis van het Nederlands. Het Nederlandse taalgebied wordt vandaag immers voorgesteld als pluricentrisch, en er zijn indicaties uit empirisch onderzoek om pluricentriciteit vroeger in de tijd te situeren (cf. supra). Kunnen we het moderne concept pluricentriciteit aanwenden om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven? Vervangt pluricentriciteit in dat geval monocentriciteit? Of is pluricentriciteit daadwerkelijk een recent fenomeen bovenop de regionale variatie en regionale schrijfprijktijken die we in vroegere eeuwen waarnemen? Deze vragen staan centraal in dit proefschrift.

Om de bruikbaarheid van het concept pluricentriciteit in de Nederlandse taalgeschiedenis te beoordelen werd het *Historical Corpus of Dutch* (HCD) ontwikkeld. Het is een nieuw diachroon corpus met materiaal uit vier eeuwen, namelijk uit de 16^{de}, 17^{de}, 18^{de} en 19^{de} eeuw. Daarnaast omvat het HCD vier regio's uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (Holland, Zeeland, Brabant, Vlaanderen). Binnen het Noorden en het Zuiden werd telkens een centrale en een perifere regio gekozen. In het Noorden is Holland

4 Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

het centrum en Zeeland de periferie; in het Zuiden is Brabant het centrum en Vlaanderen de periferie. Tot slot is het corpus opgebouwd rond drie genres, namelijk administratieve teksten, egodocumenten en pamfletten. Het corpus telt ruim 460.000 woorden (cf. Hoofdstuk 4). In het HCD worden zes variabelen uit verschillende domeinen in de taalkunde onderzocht: spelling, morfonologie en morfosyntaxis. Als spellingvariabelen beschouwen we de spelling van /a:/ in gesloten syllabe, de spelling van /k/ in woordfinale positie en de spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam. Als morfonologische verandering analyseren we de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1^{ste} persoon singularis van de indicatief presens. Tot slot onderzoeken we met de verandering van tweeledige negatie naar eenledige negatie en de verschuiving van d- naar w-relativa twee morfosyntactische variabelen. De corpusopbouw laat toe om taalveranderingen over verschillende eeuwen in kaart te brengen, alsook taalvariatie binnen een bepaalde periode. Bij de analyse van de verschillende variabelen zullen we in het bijzonder rekening houden met Noord-Zuidverschillen, evenals met spanningen tussen het centrum en de periferie binnen elk gebied (i.e. Holland tegenover Zeeland en Brabant tegenover Vlaanderen).

We verbinden de waargenomen taalverandering en taalvariatie in ons historisch corpus telkens met de taalexterne factoren periode, regio en genre. Hierdoor sluit ons onderzoek aan bij de historische sociolinguïstiek, een taalkundige benadering die de laatste decennia steeds meer terrein heeft gewonnen. Door egodocumenten als genre in het corpus te betrekken past het ondernomen onderzoek bovendien in de *language history from below*-benadering. De *language history from below*, of taalgeschiedenis van onderop, is een onderdeel van de historische sociolinguïstiek. Deze benadering stelt zich o.m. tot doel om bronnen te analyseren die het gesproken taalgebruik zo goed mogelijk benaderen (Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b; cf. Hoofdstuk 2). Egodocumenten komen hiervoor in aanmerking (zie Van der Wal, 2007 voor het belang van Nederlandse egodocumenten in de taalgeschiedenis). Het meer alledaagse taalgebruik dat kenmerkend is voor egodocumenten komt niet aan bod in de traditionele taalgeschiedenissen. Deze laatste zijn daarentegen hoofdzakelijk gebaseerd op standaardtalige registers, gedrukte teksten, literaire en formele teksten. Bovendien gaat de aandacht hoofdzakelijk uit naar teksten afkomstig van de elite. De *language history from below* beoogt dan een perspectiefwissel. Enerzijds worden

bronnen die dichter staan bij de gesproken taal aangewend om de taalgeschiedenis te beschrijven. Anderzijds wordt ook het taalgebruik van de lagere klassen en de middenklassen in beschouwing genomen (Elspaß, 2007; Elspaß, 2012b; cf. Hoofdstuk 2). Bij Rutten, Vosters en Vandenbussche (2014, p. 2) klinkt echter de oproep om beide perspectieven te integreren en dus niet uitsluitend te focussen op de zogenaamde bronnen *from below* (zoals egodocumenten).² Ook taalnormen en standaardisatie kunnen weer bij het onderzoek betrokken worden (Rutten, Vosters & Vandenbussche, 2014, p. 2). Een dergelijk geïntegreerd perspectief vinden we in het *Going Dutch Corpus* (Krogull, 2018, pp. 49-50). Bij de opbouw van het HCD hanteerden we eveneens een geïntegreerd perspectief. Naast informelere handgeschreven egodocumenten bevat ons corpus namelijk formele handgeschreven administratieve teksten, alsook gedrukte pamfletten. De pamfletten kunnen meer informeel of meer formeel zijn (cf. Hoofdstuk 4).

We argumenteren dat we aan de hand van systematische corpusanalyses een gefundeerd oordeel kunnen vellen over pluricentriciteit in de Nederlandse taalgeschiedenis. Daarnaast hopen we met onze bevindingen ook een bijdrage te leveren aan de onderzoekstraditie rond pluricentriciteit. Het concept werd de laatste jaren namelijk ook bekritiseerd. Met name voor het Duits wordt pluricentriciteit niet zonder meer aanvaard. Bepaalde onderzoekers hebben daarentegen een sterke voorkeur voor 'pluriarealiteit'. Pluricentriciteit vertrekt namelijk hoofdzakelijk van nationale variëteiten, afgescheiden door nationale grenzen. De voorstanders van pluriarealiteit wijzen echter op varianten die niet gebonden zijn aan de natie-staat, en verder reiken dan de nationale grenzen. De distributie van deze varianten volgt bovendien vaak de traditionele dialectgebieden (cf. Hoofdstuk 3). In het HCD bouwden we de mogelijkheid in om ook pluriarealiteit voor het Nederlands te verkennen. De twee periferieën (Zeeland en Vlaanderen) zijn namelijk aangrenzende dialectgebieden.

Aan het einde van dit proefschrift kunnen we dan eigenlijk drie concepten evalueren: monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit. We zullen onze resultaten toetsen aan deze drie concepten, en bepalen of en in welke

² Ook Elspaß (2007; 2012b) stelt overigens dat een brede waaier aan bronnen (o.a. zo veel mogelijk genres, periodes, regio's) bestudeerd moet worden om een volledig beeld te krijgen van de taalgeschiedenis (Elsapaß, 2007, p. 5; Elspaß, 2012b, p. 156).

mate we één van deze concepten nodig hebben om de geschiedenis van het Nederlands te beschrijven.

3 Opbouw van het proefschrift

Na deze inleiding (**Hoofdstuk 1**) volgen tien hoofdstukken, waarvan de inhoud hieronder kort beschreven wordt.

In **Hoofdstuk 2** belichten we de taalhistorische context van ons onderzoek. Eerst worden de hoofdlijnen van vier eeuwen taalgeschiedenis (16^{de}-19^{de} eeuw) uiteengezet vanuit een traditioneel perspectief. Het standaardisatieproces speelt daarbij uiteraard een belangrijke rol. Vervolgens worden de traditionele opvattingen aangevuld met bevindingen uit recenter empirisch onderzoek. Deze recentere studies gaan in op het Zuidelijke Nederlands in de 18^{de} en vroege 19^{de} eeuw, en op de vermeende Noordelijke uniformiteit in de 18^{de} eeuw. Het laatste deel van dit hoofdstuk staat in het teken van de historische sociolinguïstiek. Zowel de aangehaalde recentere studies als het eigen onderzoek passen in deze onderzoekstraditie.

Hoofdstuk 3 handelt over pluricentriciteit als onderzoeksgebied. We geven een overzicht van de onderzoekstraditie en besteden ook aandacht aan pluricentriciteit als concept om meerdere nationale variëteiten van een taal voor te stellen. Hoewel pluricentriciteit vandaag voor verschillende talen aanvaard wordt als concept, is dit niet het geval voor het Duits. In het Duitse taalgebied bestaat er namelijk een oppositie tussen pluricentriciteit en pluriarealiteit. Aangezien de theoretische discussie over beide concepten ook relevant is voor het eigen onderzoek gaan we in dit hoofdstuk dieper in op de situatie voor het Duits. Nadien beschouwen we het Nederlands als pluricentrische taal. Op grond van de traditionele visie op de taalgeschiedenis wordt uitgelegd hoe de huidige situatie van pluricentriciteit voor het Nederlands ontstaan is. Bevindingen uit recenter empirisch onderzoek suggereren echter dat er al vroeger sprake was van pluricentriciteit dan traditioneel wordt aangenomen. Deze recentere opvattingen krijgen ook een plaats in dit hoofdstuk. Tot slot voeren we argumenten aan voor een historische dimensie van pluricentriciteit.

In **Hoofdstuk 4** komen de samenstelling en opbouw van het *Historical Corpus of Dutch* aan de orde. We besteden aandacht aan de drie dimensies in

het corpus (periode, regio, genre), en zorgen voor een afbakening van de genres. Het proces van selectie en digitalisering komt eveneens aan bod in dit hoofdstuk. Aan het einde van het hoofdstuk bespreken we nog kort de zoekmethode en de data-analyse.

De analyses komen aan bod in de hoofdstukken 5 tot en met 10. **Hoofdstuk 5** behandelt de spelling van /a:/ in gesloten syllabe. In dat hoofdstuk gaan we concreet na hoe de moderne spelling <aa> zich verhoudt tot de oudere spellingvarianten <ae> en <ai>. We zullen zien dat in de normatieve traditie in de tweede helft van de 18^{de} eeuw een tweedeling ontstond tussen een typisch Noordelijke spellingvariant (<aa>) en een typisch Zuidelijke spellingvariant (<ae>). Observeren we een dergelijke tweedeling ook in het taalgebruik in ons corpus? En wat betekent dit in termen van pluricentriciteit? Nadien volgt de spelling van /k/ in woordfinale positie in **Hoofdstuk 6**. Ook voor deze spellingvariabele beschouwen we twee historische varianten (<c> en <ck>) en één moderne variant (<k>). In de 18^{de} eeuw werd unaniem <k> voorgeschreven door de grammatici, zowel in het Noorden als het Zuiden van het taalgebied. Onze analyse zal licht werpen op het voorkomen van de spellingvarianten in het taalgebruik. De spelling van /t/ bij werkwoorden met een d-stam (bv. 'worden') staat centraal in **Hoofdstuk 7**. We concentreerden ons in dit hoofdstuk op werkwoordsuitgangen in de 2^{de} en 3^{de} persoon singularis en de 2^{de} persoon pluralis van de indicatief presens. In het verleden konden dan drie mogelijke uitgangen voorkomen, namelijk <t>, <d> en <dt>. Bij de analyse wordt aandacht besteed aan het traject van elk van deze varianten.

In **Hoofdstuk 8** analyseren we de sjwa-apocope bij werkwoordsvormen in de 1^{ste} persoon singularis van de indicatief presens (bv. 'ik hebbe' > 'ik heb'). De finale sjwa in 'hebbe' was alomtegenwoordig in het Middelnederlands. We zullen nagaan in welke mate de sjwa-uitgang nog voorkomt in ons corpus, en op welke manier de geapocopeerde vormen zich verspreid hebben. Vervolgens komt de verandering van tweeledige negatie naar eenledige negatie aan bod in **Hoofdstuk 9**. De tweeledige negatie (bv. 'Ik en geloofde het niet') was dominant in het Middelnederlands, maar maakte door de eeuwen heen plaats voor de moderne eenledige negatie (bv. 'Ik geloofde het niet'). Uit eerder historisch-sociolinguïstisch onderzoek weten we dat de tweeledige negatie langer standhield in de Zuidelijke Nederlanden. In dit hoofdstuk zullen we o.m. onderzoeken wanneer en in welke mate er

8 Pluricentriciteit in de taalgeschiedenis

sprake was van een Noord-Zuidverschil in ons corpus. Als laatste variabele bestuderen we in **Hoofdstuk 10** de verschuiving van d- naar w-relativa bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden (bv. 'de plaats daar wij sliepen' > 'de plaats waar wij sliepen'). De verandering was al aan de gang in het latere Middelnederlands en wordt beschouwd als voltooid rond 1900 in het geschreven Nederlands (o.a. Van der Wal, 2003, pp. 363-364). In dit laatste analysehoofdstuk krijgen we meer inzicht in de d-/w-variatie die bestond van de 16^{de} tot en met de 19^{de} eeuw.

Hoofdstuk 11 is de conclusie van dit proefschrift. Na een overzicht van de onderzoeksopzet volgen de belangrijkste uitkomsten per variabele. Het distributiepatroon van elke variabele wordt daarbij geëvalueerd. Is pluricentriciteit een geschikt concept om de distributie te beschrijven? In welke periode was pluricentriciteit dan precies van toepassing? Of is er net eerder sprake van monocentriciteit of pluriarealiteit? Aansluitend formuleren we algemene conclusies over de taalexterne factoren die onderzocht werden, namelijk periode, genre en regio. Bij de factor regio wordt extra aandacht besteed aan Noord-Zuidverschillen en centrum-periferieverschillen. Op grond van alle resultaten samen formuleren we in de slotbeschouwingen uiteindelijk een eindoordeel (voor dit onderzoek) over de concepten monocentriciteit, pluricentriciteit en pluriarealiteit in de Nederlandse taalgeschiedenis.